

אות

כתב עת לספרות ולתיאוריה

03 גיליון
2013 סתיו

מרכז קיפ לחקר הספרות והתרבות העברית

אוניברסיטת תל-אביב

עורכים מיכאל גלזמן, מיכל ארבל, אורי ש' כהן
המערכת אבנר הולצמן, חנה נוה, מנחם פרי, חנה קרונפלד, עוזי שביט

רכזי המערכת חן אדלסבורג, נטע דנציגר, נדב ליניאל
עריכת טקסט דינה הורביץ
עריכה גרפית מיכל סמו-קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי באוניברסיטת תל-אביב

על העטיפה: אביגדור אריכא, רישום, 1953; מתוך קטלוג התערוכה "כלב חוצות", בית עגנון, ירושלים, 2010
(צילום: אברהם חי; באדיבות בית עגנון, ירושלים)

ot.kipp@gmail.com

© 2013 כל הזכויות שמורות למערכת אות, מרכז קיפ, בניין רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 6997801
הוצאת הקיבוץ המאוחד
נדפס ברפוס אליניר

”שלם אשלם להם בעד יצירי רוחם בכסף מלא”: על הולדתה של הספרות העברית כמערכת כלכלית

אבנר הולצמן

תלאתיו של מחבר עברי

רוסיה, תחילת שנות השמונים של המאה התשע עשרה. אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר), צעיר בעל שאיפות בתחום הספרות העברית והרוסית, נשוי ומטופל בילדים קטנים, הוכרח לעמוד ברשות עצמו אחרי שכלו לו מזונותיו בבית חותנו, והוא חיפש כל דרך לפרנס את משפחתו. את כספי הנדוניה שלו איבד חיש מהר בעסקי מסחר זעירים שלא עלו יפה. אז ניסה להשתלב בעיתונות הרוסית במוסקבה, והדבר לא צלח בידו. לאחר מכן עשה שנים אחדות

* המחקר שביסוד מאמר זה נתמך בידי הקרן הלאומית למדע (מענק מס' 707/03). תודתי נתונה לדרור שגב על עזרתו בריכוז המקורות ובעיבודם.

כמלמד נודד לילדי משפחות יהודיות מבוססות בערים שונות. מדי פעם היה מפרסם פיליטונים בעיתון המליץ, בעיקר לצורך סיפוק תחושת הערך העצמי שלו, שהרי ידע כי אין לו מה לפלל ולקוות לשכר סופרים. כאשר קצה נפשו בחיי העוני וההשפלה של מלמד החליט להתפרנס כאופה. הוא פתח עם אשתו מאפייה קטנה בביתם והיה סובב מבית לבית ומוכר את כיכרות הלחם. מלאכת האפייה הייתה כרוכה גם בביקוע עצים להסקה ובנשיאת דליי מים, והמאמץ היומיומי המפרך התיש את כוחותיו, מה גם שהקונים לא התלהבו מטעמו הבלתי מוכר של הלחם שנאפה בסגנון ליטאי. מתוך ייאוש גמר רבינוביץ בן השלושים ואמר בנפשו לנסות ולהיכנות בכל זאת מן הספרות. היה בידו כתב יד של רומן בעברית שחיבר זמן-מה לפני כן, והוא החליט להשקיע בהדפסתו את כל חסכוניותו – מאה רובלים. "חשבת", הוא כותב בזיכרונותיו, "שתיכף כשידפס הסיפור יקפצו עליו קונים ועל ידו יתוקן מעמדי".¹

כדי להוציא את ספרו הראשון לאור פנה רבינוביץ אל אברהם צוקרמן, בעל חנות ספרים ידועה ברחוב גֶלְבֵּקִי 31 בוורשה, שעסק אגב אורחא בהבאת ספרים לרפוס.² צוקרמן מסר את כתב היד, במימון המחבר, לאחד מבתי הדפוס של ורשה, והספר ראה אור ב־1887 בכותרת על הפרק. הספר הוא רומן ביקורתי של חשבון נפש, טיפוסי ברוחו לאותן שנים, כנגד תנועת ההשכלה והנזקים שהמיטה על החברה היהודית המסורתית.³ אפשר שצוקרמן השאיר בידו עותקים אחדים למכירה בחנותו, אבל רוב הספרים נשלחו אל המחבר היושב בעיירה בֶּלְגֹּרֹד, כדי שידאג להפיץ ולמכור אותם בכוחות עצמו. "אז עלה רעיון בלבי", נזכר רבינוביץ אחרי חמישים שנה. "אנכי אקח את ספרי ואחזור עמו על איזה ערים, כמו שנהגים מחברים, ואמכרהו לחובבי הספרות". אחרי שהתגבר על ייסורי הבושה, ומתוך ההכרח להמציא מחיה למשפחתו, יצא לדרך. חודשים רבים סבב בערי רוסיה עם צרור ספריו, התדפק על דלתותיהם של בעלי בתים יהודים והציע להם את ספרו. הוא אף גיבש לעצמו משפט פתיחה לשיחה: "הנני להציע לפני האדון הנכבד לקנות ממני את ספרי 'על הפרק'", אבל תחושת ההתבזות שאפפה אותו ערבבה את המילים בפיו. "הייתי תמיד מגמגם ונכשל בלשוני", הוא מספר. "כובש את פני בקרקע ועומד ככלי מלא בושה וכלימה". רבינוביץ גם לא הרהיב עוז לנקוב במחיר הספר. מה שנתנו לו, אם נתנו לו, ספק כתמורה על ספרו ספק כנדבה לקבצן, היה מקבל בהכנעה, והמעט שאסף בנדודיו הספיק לו בדוחק להחיות את נפשו ולשלוח לבני ביתו.

הכסף שאסף רבינוביץ היה אפוא מועט, אך חוויות ההשפלה היו רבות. על פי עדותו, המעמדים הקשים מכול זומנו לו כאשר בא לאורסה והתייצב לפני נכבדיה, אנשי תנועת "חיבת ציון" והספרות העברית. ליאון פינסקר, מחבר אוטואמנציפציה, נזף בו בלא כחל וסרק: "במה האדון עוסק?", אמר לו. "הלא יותר טוב היה לך ולעולם כולו אילו היית סנדלר. אנכי נותן לך רובל, אבל אין לי כל צורך בספרך, מפני שאיני זקוק כלל לשפה העברית". רבינוביץ כפף את ראשו ולקח את הרובל, כדבריו, "בהכרה שלמה של שפלות, של כוז. הייתי בעיני כתולעת

1. אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, "זכרונות", כתבים מקובצים בשלושה כרכים, כרך ג: מאמרים, הוצאת ועד היובל, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 352 ואילך.
2. ראו חגית כהן, "אברהם צוקרמן מרחוב נאלעווקי", בחנותו של מוכר הספרים, מאגנס, ירושלים תשס"ו, עמ' 26-38.
3. ראו בן-עמי פיינגולד, "'על הפרק' מאת א.ז. רבינוביץ וחשבון הנפש של ה'השכלה'", מאזנים, מט: 2-4, תמוז-אלול תשל"ט, עמ' 119-126.

נרמסת". קבלת פנים דומה חיכתה לו בביתו של הגביר הצעיר אשר גינצברג, בן גילו, שהחל אז להתפרסם כרבים בשם "אחד-העם". לאחר שהוצע לו הספר הפטיר הלה בצינה: "הא לך רובל ואת ספרך לא אקבל, מפני שבזה שאתה מחזיר על הפתחים עם ספרך הנך מבזה את הספרות". הנזיפה זעזעה את רבינוביץ. הוא אסף את שרידי גאוותו, ולמרות הצורך החיוני בכל פרוטה התחזק והשיב: "את ספרי הנני נותן לאדוני במתנה וכסף לא אקבל ממנו".

הארכת מעט בתיאור תלאותיו של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ בניסיונותיו למכור את ספר הביכורים שלו משום שהסיפור הפרטי הזה מייצג במרוכז תמונה עקרונית רחבה – דיוקנה הסוציו-כלכלי של קריית ספר העברית בשנות השמונים של המאה התשע עשרה. עצם הרעיון שעלה במוחו של רבינוביץ – למצוא לספרו קהל קוראים רחב ולהיכנות ממנו כלכלית – הוא מסימני הזמן. לעומת המרחב הזעיר והסגור של יוצרי ספרות ההשכלה וקוראיה, באמצע שנות השמונים של המאה התשע עשרה כבר ניכרה קפיצה דרמטית בהיקפו של קהל הקוראים העברי. צירוף מורכב של נסיבות חברתיות, כלכליות, תרבותיות ולאומיות הביא להופעתו כמעט יש מאין של ציבור גברים יהודים מן המעמד הבינוני הבורגני ברחבי רוסיה הצארית, שהיו נכונים למצוא בספרות ובעיתונות העברית את מזונם הרוחני.⁴ קהל של מאות או של אלפים מעטים נעשה לרבבות, והערות המוצקה לכך היא ייסודם בבת אחת, בפעם הראשונה, של שלושה עיתונים יומיים עבריים בשנת 1886: היום, הצפירה והמליץ. אילולא נמצאו צידוק, ביקוש ובסיס כלכלי להופעתם, לא היו עיתונים אלה רואים אור.⁵

בעוד קהל הקוראים העברי מתעצם בשנים אלה בקצב מהיר, המערכת שאמורה הייתה לספק לו את הספרות שדרש פעלה עדיין בשיטות ובערוצים טרום-מודרניים. שיטות אלה נשאלו מן המציאות רבת-הדורות של ייצור ספרי קודש וספרי רומ"ל (רבנים ומלמדים), וכן ספרי מעשיות עממיים ביידיש, והפצתם בקרב יהודי מזרח אירופה. סופרי תנועת ההשכלה אימצו את השיטות הללו כצורתן ואף נשענו על התשתית המסועפת של בתי הדפוס היהודיים הוותיקים והחדשים שפעלו במזרח אירופה.⁶ דמותו של הפאקטור העברי, מוכר הספרים הנודד

4. ראו על כך בהרחבה אצל דן מירון, "לפשר המבוכה בספרות העברית בתקופת ה'תחיה' שלה", בודדים במועד: לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים, עם עובד, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 23-111. להערכתו של מירון, באותן שנים נוצר לספרות העברית קהל קוראים שהיקפו כמאה אלף איש ואף יותר.

5. הצפירה והמליץ, שנדפסו עד אז כשבועונים, החלו להופיע בשנה זו במתכונת של יומונים, ולצדם החל לראות אור עיתון יומי נוסף, היום, וראו אלה באואר, "המירוץ אחר העתון העברי היומי: כיצד הפך 'הצפירה' ליומון", קשר, 32, 2002, עמ' 87-96; אורן סופר, "משבועון ליומון: הידוק הקשר לעולם המעשה", אין לפלפל! עיתון "הצפירה" והמודרניזציה של השיח החברתי הפוליטי, מוסד ביאליק ומאגנס, ירושלים תשס"ז, עמ' 133-142; דוד טל, יהודה-ליב קנטור חלוץ היומון העברי: ביוגרפיה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשע"א.

6. על היבטים שונים של מציאות זו ראו בן-עמי פיינגולד, "הספר והספרות כנושא בסיפורת המשכילית", תעודה, כך ה: מחקרים בספרות עברית, מפעלים אוניברסיטאיים, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 85-100; מרדכי זלקין, "תרבות", בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה, מאגנס, ירושלים תש"ס, עמ' 229-261; שמואל ורסס, "המשכיל היהודי כאיש צעיר", "הקיצה עמי": ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, מאגנס, ירושלים תשס"א, עמ' 67-114; איריס פרוש, "ביוגרפיה של קורא", נשים קוראות: יתרונה של שוליות, עם

הסוכב בעגלתו מיישוב ליישוב, שהונצחה בדמותו הברויה של מנדלי מוכר ספרים, פרי עטו של שלום יעקב אברמוביץ, שיקפה מציאות לאמיתה. לחלופין ניתן לפגוש בספרות הזיכרונות, בעיתונות ובספרות היפה הברדיונית של המאה התשע עשרה תיאורים של מחברים המחזרים על הפתחים ומציעים במישרין את מרכולתם, כפי שעשה רבינוביץ, או נעזרים ברשת של ידידים הפזורים בערים ובעיירות ומשמישים כסוכני הפצה לעת מצוא. לעתים היו המחברים יוצאים למסעותיהם עוד לפני מסירת הספר לדפוס כדי לאסוף לו חותמים מראש, פְּרָנוֹמְרָאנְטִים, שהתחייבויותיהם לתשלום הבטיחו את המימון הדרוש להדפסתו. כבר ברומן העברי האקטואלי הראשון, למדו היטב של שלום יעקב אברמוביץ (1862), מופיעה דמות ספק קומית ספק טרגית של מחבר כזה, נחום הקמחי, הסוכב בין גבירי העיר כסלון עם כתב יד של אוסף מליצותיו, הקרוי "מתוק מדבש", ונוחל שלל חוויות של בוז וקלון.⁷ גם ב"ספר הקבצנים" תיאר אברמוביץ בלגלוג את המחברים המציעים כקבצנים את ספריהם: "דומה, שמנהג המקום הוא, שיהיו עניים מחזירים על הפתחים בספרים, הם עניי הדור החדש, קבצנים משונים, מלובשים כאשכנזים גמורים. שוטים שבעולם! לחזור על הפתחים בספרים ולהתבזות בהם למה לכם, בשעה שמותר לפשוט יד סתם?⁸ אין צורך לומר שמציאות זו פיגרה בהרבה אחר המקובל באירופה, בייחוד במערבה, שם פעלו הוצאות ספרים במתכונת מודרנית כבר לפני תחילת המאה התשע עשרה.⁹ המחברים עצמם היו אחראים בתקופה זו לגיוס המימון, להתקשרות עם בתי הדפוס, וכן לכל שלכי ההפקה וההפצה של הספרים. לעתים, בייחוד אם ישב בעיר שדה או בעיירה, נזקק המחבר לשירותיו של סוכן-מתווך היושב באחד ממרכזי הדפוס, כגון בוורשה, וזה היה משגיח על הפקת הספר תמורת עמלה. את המשימה הזאת נטלו עליהם כמה מבעלי חנויות הספרים שנעשו למו"לים לעת מצוא, כמו אותן אברהם צוקרמן שסייע לרבינוביץ. חנות הספרים, בבחינת מוסד מוכר על מפת חיי הספרות היהודית, שהחליף בהדרגה את רוכלי-הספרים הנודדים, הייתה בעצמה תופעה חדשה למדי, ילידת שנות השישים והשבעים של המאה התשע עשרה. כמה מן החנויות האלה (בוורשה ובווילנה, בלוב ובקרקוב) היו לשם דבר ונעשו לכעין מרכזי ספרות בזעיר אנפין, מקומות התוועדות לשוחרי הספרות ומרכזי מידע והפצה לכל רחבי מזרח אירופה.¹⁰

מסיפורו גלוי הלב של רבינוביץ על תלאות ההפצה של ספרו הראשון אפשר ללמוד עוד דבר אחד. עצם הנזיפה שספג מאחד-העם על כך שהוא מבזה את הספרות בחזרו עם ספרו על הפתחים מעידה על תמורות הזמנים ושינוי הערכים. חלפה שעתן של שיטות הקבצנות, הרוכלות והאלתור, ומה שהיה מקובל או לפחות נסבל עד שנות השבעים של המאה התשע

עובר, תל-אביב תשס"א, עמ' 101-135; זאב גריס, "הדפסת ספרים והפצתם במאה הי"ט ומיהות מחבריהם", הספר כסוכן תרבות בשנים 1700-1900, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשס"ב, עמ' 117-142.

7. שלום יעקב אברמוביץ, למדו היטב, הוא ספור אהבים, חלק ראשון, דפוס לבנון, ורשה 1862, עמ' 24-28 (מהדורת צילום בהוצאת YIVO, ניו יורק 1969).
8. "ספר הקבצנים", כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, דביר, תל-אביב תש"ז, עמ' קלד.
9. וראו יוחנן פוגרבינסקי, "לתולדות המו"לות העברית", הספר העברי (Jewish Book Annual), כרך ט, המועצה למען הספר היהודי באמריקה, ניו יורק תשי"א, עמ' לז-נו.
10. על כל זאת ראו בפירוט בספרה המאלף של חגית כהן, בחנותו של מוכר הספרים, לעיל הערה 2.

עשרה כבר היה בלתי קביל לקראת סיום המאה, כאשר הספרות העברית נעשתה לרכיב חיוני בתהליך גיבושה של התרבות הלאומית. הצורך להוביל את שוק הספרים העברי אל העידן המודרני ולהחדיר בו נורמות וגיוונים אירופיים נעשה מורגש ודוחק, ועד מהרה נמצאו מי שהתגייסו להגשים את הצורך הזה.

“לברוא ספרות בקרבנו”

בשעה שרכיבנויץ יצא לשוטט עם ספרו בערי רוסיה ישב בעיריה הליטאית זאלודוק צעיר בן עשרים ואחת שנה, אברהם ליב שלקוביץ, וחלם לצאת אל המרחב ולמצוא את מקומו בעולם הספרות העברית כסופר וכאיש מעשה. בינתיים כתב לעצמו ביומנו “מכתבים על דבר הספרות” ותיעד בהם את רשמי התבוננותו הדרוכה במתרחש ובמתהווה בספרות העברית. לימים סיפר כי כבר בהיותו נער בן שנים עשרה נולדה בו שאיפה עזה: “לברוא ספרות בקרבנו. ידעתי אז והגדתי כזאת לחברי כי אהיה למו”ל ספרים בישראל”¹¹. ואכן, רשומות היומן של שלקוביץ מגלות התעניינות בספרות הן מן הצד התוכני והאיכותי והן מצד התנאים הממשיים לקיומה כמערכת כלכלית, למשל כאשר הוא הודף את דברי הנכאים של אחד מידידיו על מצוקתם החומרית של סופרים עברים נודעים ומכריז באופטימיות: “בימים האלה, כידוע לכל, ימצא הסופר העברי אשר ידיו רב לו להוציא לאור ספרים בעללעטריסטים – אם נעתקים ואם אריגינעלים – מקור למחיתו. אנכי לא אמרתי כי הספרות העברית מעֲשֶׂרת את בעליה, כי אם מְחִיה את בעליה”¹².

מתוך אותם אופטימיות, מרץ ותשוקת עשייה חיפש שלקוביץ, שעד מהרה נודע בכינוי “בן-אביגדור”, דרך להיחלץ מעיירתו הקטנה ומחסותה המגבילה של אביו, והוא מצא לו מוצא באמצעות פעילות בתנועת “חיבת ציון”. פעילותו זו הביאה אותו תחילה לקובנה ולאחר מכן לוולנה, ובשנת 1889 אף זכה לראות את שמו בדפוס כאשר פרסם סיפור ראשון ומאמרים אחדים בענייני הציונות על דפי המליץ. אולם שאיפתו הגדולה הייתה להגיע לוורשה, הכרך היהודי הגדול ביותר במזרח אירופה והמרכז השוקק והפעיל של התעשייה הספרותית.¹³

11. “מכתבו של בן-אביגדור אל מ”י ברדיצ’בסקי, נובמבר-דצמבר 1898”, גנזי מיכה יוסף, קובץ תשמ”ח, עיריית חולון והוצאת רשפים, תל-אביב, עמ’ 56.

12. בן-אביגדור, דבר יום ביומו, יומן בכתב יד מן השנים 1887-1889 השמור במכון “גנזים”, סימול 157/5024, עמ’ 18; תרשומת מיום 19.12.1887.

13. על ראשית דרכו של בן-אביגדור בעולם הספרות והמו”לות ראו מנוחה גלבוץ, “בן אביגדור והצהרתו הספרותית”, המהלך החדש ומחוצה לו בספרות העברית, מכון כץ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1991, עמ’ 7-30; שולמית שלהב, מכוונות למעשים: פרק ראשון בתולדות המו”לות החילונית העברית המודרנית, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ”ד; הנ”ל, “בן-אביגדור ו’ספרי אגורה’: המהלך המו”לי והמסחרי”, סדן, כרך ד, תש”ס, עמ’ 281-300; זאב גריס, “אברהם ליב שאלקוביץ והמהפכה בעולם הספרים העבריים בראשית המאה העשרים”, בתוך יוסי גולדשטיין (עורך), יוסף דעת: מחקרים בהיסטוריה יהודית מודרנית מוגשים לפרופ’ יוסף שלמון לחג יובלו, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע תש”ע, עמ’ 305-328.

האפשרות לכך נמצאה לו בתחילת שנת 1891, כאשר נתמנה לשמש כמוזכר הלשכה הוורשאית של "בני משה", אותה אגודת סתרים מיסודו של אחד-העם שהוקמה כדי לקדם את יעדיה של הציונות הרוחנית. "אני נוסע וורשאה", כתב בהתרגשות ביומנו. "אני נוסע למקום אשר בו אוכל לעבוד עבודה קדושה, עבודה לאומית, למקום אשר תקוה נשקפת לי לפתח את כשרונותי ולהשתלם ברוח, בעבודתי הספרותית, במדה מרובה, למקום, אשר אקוה לכוונן לי שם מצב נכון בחיים"¹⁴. ואמנם, מיד עם הגיעו לוורשה קיים בן-אביגדור סבב של פגישות היכרות עם הפעילים הבולטים בזירת הספרות העברית המקומית דאז, ובהם י"ל פרץ ויעקב דינזון, שאול פנחס רבינוביץ, יהושע מזח, אברהם שלום פרידברג ואלחנן ליב לוינסקי. בצד חובותיו לאגודת "בני משה" ניסה להשתלב בזירה זו כבעל יוזמות משלו בתחום ההוצאה לאור.

היכרות מאלפת ביותר נקרתה לו עם יצחק סובלסקי, עורכו ומוציאו לאור של הקובץ הספרותי כנסת הגדולה, שארבעת כרכיו הגדושים ראו אור בוורשה בשנים 1890-1891.¹⁵ בן-אביגדור, הצעיר האידיאליסט, הופתע ונרתע לראות לפניו טיפוס של איש עסקים ספרותי, ציניקן ממולח, שעניינו בספרות נבע על פי הודאתו-שלו בעיקר ממניעים ומשיקולים של רווח כלכלי. סובלסקי, מוכר ספרים וסוחר נייר על פי עיסוקו העיקרי, זיהה באותם ימים את הביקוש הרב של הקוראים לקבצים ספרותיים בעברית ומיהר לקפוץ על ההזדמנות ולספק את הצורך. "לפי דבריו", כתב בן-אביגדור ביומנו, "לא התכוון בהוצאת מאספיו לשם איזו מטרה ספרותית, רק פשוט לשם עסק בלבד".¹⁶ סובלסקי אף גילה לו כי מדי פעם הוא כותב מאמרים לעיתון המליץ אך ורק כדי שתמורתם יינתן לו לפרסם שם מודעות בחינם, ואם יחדל להוציא את כנסת הגדולה יפסיק לפרסם את מאמריו. הספרות התגלתה כעסק טוב למדי, סיפר סובלסקי לבן-אביגדור; אף על פי שהדפיס רק שש מאות עותקים מכל כרך של מאספו, ואף על פי ששילם למחברים אחדים שכר סופרים לא מבוטל, בכל זאת הוא מקווה להפיק ממנו רווח שנתי של אלפיים רובל. בנימה מבודחת גילה לבן שיחו הצעיר סודות מחדר המערכת, התקלס במחברים בורים וחסרי כישרון וסיפר כי שפעת כתבי היד הקלוקלים שקיבל הספיקה לו להסיק את תנורו כל ימות החורף. אחרי אחת הפגישות האלה דיווח בן-אביגדור ביומנו בהסתייגות: "בכלל, אמר לי ה' סובלסקי, כי הוא חושב את הסופרים, העוסקים בספרות לשמה, לטפשים גמורים. אינני יודע, אם באמת הוא חושב כך, או רק 'מתפאר' הוא לפני ב'מעשיותו' וכחותו. אם כך ואם כך עשו עלי דבריו רושם רע".¹⁷

14. בן-אביגדור, "מספר זכרונותי: לקוטים", הצפירה, 1.3.1917, עמ' 5-6; תרשומת מיום י"ג באדר ב תרנ"א.

15. ראו מנוחה גלבויע, "כנסת הגדולה", לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, מוסד ביאליק, ירושלים, 1992, עמ' 353-355. ב-1896 עבר סובלסקי ללונדון וב-1897 ייסד שם את השבועון היהודי - עיתון עברי יחיד על אדמת בריטניה - וערך אותו עד מותו ב-1913, וראו ריסה דומב, "אי עברי בארץ האיים: כתב העת 'היהודי' בעריכת סובאלסקי (1897-1913)", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ג: היצירה היהודית הרוחנית, האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 251-256.

16. בן-אביגדור, "מספר זכרונותי: לקוטים", הצפירה, 2.3.1917, עמ' 2-3; תרשומת מיום ד' בניסן תרנ"א.

17. שם, שם.

בן־אביגדור אמנם נרתע מגישתו הצינית של סובלסקי לענייני הספרות ואף מתח בפניו ביקורת על האופי המעוררב של קבציו, על עריכתם המרושלת ועל האיכות הדלה של תוכנם, ובכל זאת הפיק מן השיחות עמו לקחים חשובים. התברר לו כי ניתן להעמיד מפעל ספרותי עברי על יסודות כלכליים, למשוך אליו סופרים על ידי תשלום שכר הוגן עבור פרי עמלם ולהפיץ את תוצריו בשיטות מודרניות של פרסום ושייווק. המחשבות העמומות שטיפח לפניו בואו לוורשה הצטללו והלכו ולבשו צורה מוחשית, ובמאי 1891, בראש חודש אייר תרנ"א, העלה על הכתב לראשונה את תכנית הפעולה שלו: "להתחיל בעצמי בעבודה של הוצאת ספרים בעברית, וראשית מעשי תהיה להוציא קבוצת ספרים קטנים וזולים במקצוע הספרות היפה, ולאט לאט ארחיב את חוג פעולתי גם במקצועות אחרים".¹⁸ כך בא לעולם מפעל "ספרי אגורה", שנחנך בפועל בספטמבר 1891 והיה החוליה הראשונה במסכת פעילותו המו"לית הכבירה של בן־אביגדור בשלושים השנים הבאות.

יש להניח כי בהגותו את תכנית הפעולה שלו עמד לנגד עיניו של בן־אביגדור גם המודל של ספרות יידיש, שהייתה משופעת בספרות קריאה פופולרית במתכונת של חוברות זולות לתפוצה המונית ("מעשה־ביכלעך"). הדוגמא הבולטת ביותר לספרות זו הייתה כתיבתו השופעת של אייזיק מאיר דיק, שחוכרות הסיפורים שלו נפוצו ברבבותיהן מאז שנות החמישים של המאה התשע עשרה. אחריו בלטו בהקשר זה מחברים כיעקב מורגנשטרן, נחום מאיר שייקביץ, אביגדור רוף ואחרים. רוב הספרים האלה ראו אור בוורשה, מרכזה הסואן של תעשיית הדפוס היהודית, שלקראת סוף שנות השמונים של המאה התשע עשרה התרכזה בה קבוצה בולטת של סופרי יידיש רבי־משקל ("ל פרץ, יעקב דינזון, מרדכי ספקטור), שפנו אף הם להמוני קוראים בהיקפים שהספרות העברית יכלה רק לחלום עליהם.¹⁹

בראש החוברת הראשונה של "ספרי אגורה" הציב בן־אביגדור הצהרת כוונות שנשאה את הכותרת "אל חובבי שפת עבר וספרותה". בחלקה הראשון של הצהרת הכוונות מנה בן־אביגדור את ליקוייה של הספרות העברית היפה בת הזמן והכריז על רצונו לעודד יצירה של "ספרות בעד המון העם, אשר הנעים והמועיל נפגשו בה יחדיו, ספרות אשר נראה בה כמו בראי את חיי עמנו מתוארים [...] בתמונת חיות ובהירות, בציורים אמיתיים לקוחים מן החיים".²⁰ זו הייתה קריאה להשתחררות מן הלוחמנות האידיאולוגית, מן הרטוריקה הדידקטית ומן הסכמטיות המבנית של ספרות ההשכלה ולהכנסת הנורמות הפואטיות של הריאליזם אל הספרות העברית. בן־אביגדור אף הצביע בקצרה על ליקוייה של הסיפורת העברית בת הזמן בתחום אפיון הדמויות, בניית העלילות והעיצוב הלשוני, אולם עיקר המניפסט – כמעט שלושה

18. בן־אביגדור, "מספר זכרונותי: לקוטים", הצפירה, 3.5.1917, עמ' 6; תרשומת מיום א' באייר תרנ"א.

19. ראו חנא שמרוק, "קווים לתולדות המרכז של ספרות יידיש בוורשה", בתוך חנא שמרוק ושמואל ורסס (עורכים), בין שתי מלחמות עולם: פרקים מחיי התרבות של יהודי פולין ללשוניותיהם, מאגנס, ירושלים תשנ"ז, עמ' 168-157; Dan Miron, "Yiddish Prose", *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, vol. 2, Yale University Press, New Haven and London 2008, pp. 1472-1477

20. בן־אביגדור, "אל חובבי שפת עבר וספרותה" (1891), סיפורים, הוצאת ספרים דוד רכגולד ושות', תל־אביב תש"ם, עמ' 22.

רבעים ממנו – הוקדש לענייני החומר, הכלכלה והמעשה. לפנינו תיאור ראשון מסוגו בעברית של מודל עסקי שלם שתכליתו יצירת מערכת ספרותית חיה, בריאה ומתפתחת, ברוח האמרה "אם אין קמה אין תורה". ניתן להעמיד את המודל הזה על שלושה עיקרים.

עיקר ראשון: אין ספרות בלי קהל קוראים. כל מי שמסוגל לקרוא עברית יכול להשביע בנקל את צרכיו בספרויות אירופה העשירות, המפותחות ורמות האיכות. לכן דרושה פעולה נמרצת כדי לפתות ולמשוך קוראים רבים אל מרחב הספרות העברית הדל והמצומצם וכדי להרגיל אותם למצוא את מזונם הרוחני בעברית. אין די בכך שתוכן הספרים יהיה אקטואלי, כתוב היטב ומושך את הלב, אלא יש לדאוג לכך שהספרים יהיו בהישג ידם של קוראים מחוגים חברתיים רחבים. מחירים היקר של ספרים עבריים בזמן הזה מרתיע את הצרכנים הפוטנציאליים, ובייחוד את הקוראים בני דלת העם. לפיכך נחוץ להציע להם ספרים זולים. המחיר הנמוך של כל עותק יתאזן על ידי התפוצה הרחבה, וכך ייברא בהדרגה קהל קוראים רחב ויציב.

עיקר שני: אין ספרות בלי סופרים. כיום אין הסופרים העבריים יכולים להיות על עטם והם נאלצים לפזר את כוחותיהם על עיסוקים שונים ומשונים ("סופרים-חנוונים, סופרים-סוחרים, סופרים-מלמדים, סופרים-שדכנים וכדומה"). ממילא, טרדות החיים מונעות מהם לפתח את כישורונם כראוי, והתוצאה דלה. כאשר תיעשה הספרות למערכת כלכלית הנושאת את עצמה ומפרנסת את בעליה יוכלו הסופרים לנטוש את עיסוקיהם האחרים, להשתלם השתלמות רוחנית, לכתוב בהרחבת הדעת ולהעמיד יצירות שלמות ומתוקנות.²¹

עיקר שלישי: אין ספרות בלי מנגנון ייצור מעשי המקשר בין הקוראים לבין הסופרים, הלוא הוא הוצאת הספרים. הוצאת "ספרי אגורה" תשמש כצומת כזה. היא תגייס מחברים, תברור יצירות המאחדות את הנעים והמועיל, תערוך ותפיק את הספרים במהירות וביעילות, תצמצם בהוצאותיה על ידי שימוש בנייר זול, בפורמט קטן ובאותיות "פעטיט" לשם ניצול מרבי של הנייר, תפרסם ותשווק אותם בתפוצה רחבה ובמחיר זול, ותתגמל כהלכה את הסופרים. "ועליהם לדעת" – הצהיר בן-אביגדור בפני המחברים – "כי שונא מתנות אני, וחלילה לי מפקשם לעזור לי בעבודתי חנם, כי שלם אשלם להם בעד יצירי רוחם בכסף מלא". אחרי השקעת הון-היסוד שיתניע את התהליך יוסיפו גלגלי המכונה להסתובב באמצעות הכסף שיתקבל מן הקונים. כסף זה יאפשר למחברים קיום בכבוד ויבטיח את פעולתה, את יוזמותיה ואת המשך התפתחותה של הוצאת הספרים.

מעשיו של בן-אביגדור צלחו בידו והמודל הכלכלי שאימץ הפך את הוצאת הספרים לחי הנושא את עצמו. בשנים 1891-1896 פורסמו ב"הוצאת בן-אביגדור" ארבעים וחמישה ספרונים מפרי עטם של כעשרים מחברים שונים.²² מחברים אלה אף זכו לכינוי חברתי-

21. עמדה מנוגדת הציג ממש באותם ימים הסופר והמבקר ראובן בריינין שתיאר בלעג את התאוננותיהם של מחברים עברים כי בהיעדר שכר סופרים לא יוכלו להתפנות ליצירה ואף נוף בהם באומרו כי טובי הסופרים מאז ומעולם חיברו יצירות מופת לשם שמים ולא נסמכו על תמיכה חומרית כלשהי, וראו ראובן בריינין, "עת לטעת", המליץ, 26.8.1891, עמ' 1.

22. לפי המודעות שפרסם בן-אביגדור בעיתון הצפירה ב-11.3.1896 וב-10.6.1896, עם סימו של המפעל.

אסכולתי, "המהלך החדש",²³ ונודעו לימים כפרק בפני עצמו בתולדות הספרות העברית.²⁴ בד בבד השתתף בן־אביגדור בשנים 1893–1895 בייסודה ובניהולה של "חברת אחיאסף", הוצאת ספרים ציונית שהוקמה בוורשה ופעלה בהדרכתו הרוחנית של אחד־העם ובגיבוי הכספי של יצרן התה חובב־ציון קלונימוס זאב ויסוצקי. כל אלה היו בבחינת הקדמה למפעלו העיקרי של בן־אביגדור בתחום המו"לות, הוצאת "תושיה", שנוסדה בוורשה ב־1896 ונעשתה לכוח מרכזי בעולם הספר העברי עד שנת 1911. באותה שנה הוא אף חָבַר למו"לים אחרים לשם איחוד כוחות והקמת הוצאת ספרים רחבה יותר, "צנטראל", אך פריצתה של מלחמת העולם הראשונה ב־1914 כלמה את היוזמה הזאת לפני שפרשה את מלוא מוטת כנפיה.²⁵

"תושיה", הוצאת הספרים העברית המודרנית הראשונה, הוקמה ופעלה ברוח חזון התרבות ועל פי העקרונות המסחריים שהדריכו את בן־אביגדור בייסוד מפעלו הצנוע "ספרי אגורה". עד מהרה היא נעשתה לאבן שואבת למחברים צעירים וותיקים, מהם שפנו לבן־אביגדור ביוזמתם ומהם שהוא עצמו תר אחריהם ועודד אותם להגיש לו כתבי יד. בקיץ 1900, במלאת לה ארבע שנים, פורסם קטלוג מפורט, עשיר להדהים, של ספריה ומפעליה, שמנשבת בו רוח של סיפוק, גאווה ושמחת ניצחון מוצדקים על כל מה שהושג בפרק זמן כה קצר. בדברי המבוא שצירף לקטלוג הניח בן־אביגדור לנתונים המספריים לדבר בעד עצמם. הוא מנה את סכומם המצטבר של גיליונות הדפוס שהפיקה ההוצאה בכל אחד מאגפיה – ספרי חינוך ולימוד, סדרת ספרים לבני הנעורים, ספרות יפה כללית, סדרת המנויים "הביבליותקה העברית" – אולם נראה כי יותר מכול התגאה בהיקפו של שכר הסופרים ששילמה ההוצאה למחבריה: "לא נפריו על המדה אם נאמר, כי בהוצאת 'תושיה' מצאו להם מקום לעבוד ולפתח את כשרונותיהם כמעט כל טובי סופרינו. והסכום 19,150 רובל שכר סופרים אשר שלמנו עד היום יעיד, כי היתה 'תושיה' לכל הסופרים גם לעזר חמרי לא מעט".²⁶

23. ראו ש"ל ציטרון, "על דבר המהלך החדש בספרותנו היפה", פרדס, ג, 1896, עמ' 157–168.
24. ראו יוסף אבן, "מבוא", בתוך הנ"ל (עורך), ניצני הריאליזם בסיפורת העברית, כרך א, ספריית דורות, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ג, עמ' 7–36; אהרן בן־אור, "המהלך החדש" בספרותנו: ראובן בריינין, בן־אביגדור, אז"ר ואחרים", תולדות הספרות העברית החדשה, כרך ב, יזרעאל, תל־אביב 1954, עמ' 71–82; יצחק בן־מרדכי, "מבוא", בתוך יוסף אבן ויצחק בן־מרדכי (עורכים), ניצני הריאליזם בסיפורת העברית, כרך ב, ספריית דורות, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 8–48; גלבוץ, המהלך החדש ומחוצה לו בספרות העברית, לעיל הערה 13; אבנר הולצמן, "המהלך החדש" – ניצני הריאליזם בסיפורת של שנות התשעים", הסיפור העברי בראשית המאה העשרים: מבוא היסטורי־ספרותי, האוניברסיטה הפתוחה, תל־אביב תשנ"ג, עמ' 32–35; צפורה כנן, "על מעמדו של 'המהלך החדש' בסיפורת העברית החדשה", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ג, כרך ב, האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים תש"ן, עמ' 97–103; פישל לחובר, "המהלך החדש"; תמונות החיים מחוץ ל'מהלך החדש", תולדות הספרות העברית החדשה, ספר שלישי, חלק שני, דביר, תל־אביב תרצ"א, עמ' 1–41; גרשון שקד, "רצים מבשרים", הסיפורת העברית 1880–1970, כרך א: בגולה, כתר והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל־אביב תשל"ח, עמ' 217–269.
25. ראו ברנרד יעקובוביץ, עשות והפץ ספרים הרבה: לתולדותיה של הוצאת הספרים "צנטראל" – "מרכז" בוורשה (1911–1933), עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל־אביב, 1997.
26. "אל חובבי הספרות העברית!", קטלוג הוצאת "תושיה" בורשה, ורשה תר"ס, עמ' 1, וראו ע"נ פרענק, "בן־אביגדור לספרות העברית מה פעל?", בתוך בן־אביגדור לחג יובלו: במלאת עשרים

בן־אביגדור לא היה השחקן היחיד בזירת המו"לות העברית באותן שנים. בהשראתו ובמקביל לו צצו ופעלו, בעיקר בוורשה ובאודסה, מו"לים נוספים שהוציאו ספרות למבוגרים ולילדים על פי עקרונות דומים.²⁷ שנות התשעים של המאה התשע עשרה היו שנות מפנה והתחלות חדשות בכל תחומי הספרות העברית, והן מסתמנות גם כתקופת מעבר בין העידן הטרומ־מודרני של שוק הספרים העברי לבין עקרונות העבודה ומרחבי הפעולה המאפיינים בצורה זו או אחרת את עבודתן של הוצאות הספרים העבריות הציבוריות והפרטיות עד ימינו. "במפנה המאה העשרים", כתב ישראל ברטל, "כבר הייתה תשתית תקשורתית מוצקה לקיום 'קהילה מדומיינת' של קוראים, שהתקיימה חרף הגידול המתמיד של השימוש בלשון הרוסית ועלייתה המטאורית של העיתונות בידיש".²⁸

בקץ שבו ציין בן־אביגדור בסיפוק את הצלחתה הכלכלית של הוצאת "תושיה" פורסם בה ספר מקיף בשלושה חלקים מאת חיים דב הורוויץ בשם המימון: פרק בכלכלה הצבורית, שהוא מבוא שיטתי ראשון מסוגו בעברית לתורת הכלכלה המודרנית. הספר מאיר את החברה האנושית כאורגניזם מורכב המתקיים מכוחו של שיווי משקל עדין בין עבודה, שכר וסחורות, ואשר השמן ההכרחי על גלגליו הוא הממון, כלומר הכסף הנצבר והמועבר מיד ליד בצורת זהב, שטרות ומטבעות. המחבר, כלכלן וסופר עברי, הביע בדבריו המבוא שלו משאלה: "די אם

וחמש שנה לעבודתו הספרותית והמו"לית, הוצאת ועד היובל, ורשה 1916, עמ' 12-21. הכותב, עד מהימן בן התקופה, שפרסם מספריו בהוצאות הספרים של בן־אביגדור, קובע כי "אלמלא בא בן־אביגדור וקבע את העיקר של תשלום שכר סופרים 'בכסף מלא', בוודאי שהאיסטניסים שבין הסופרים בעלי הכישרונות היו עוסקים בעבודת הספרות העברית אך כלאחר יד, בשעה שהם פנויים מעבודת פרנסתם, או לא היו מתחילים כלל בעבודה זו" (שם, עמ' 20). עם זאת, מדברי הנחת העצמית של בן־אביגדור אין להסיק שאכן נוצרה שכבה של יוצרים המסוגלים להתפרנס כראוי מפרי עטם. חרף חשיבותה של ההכרה בשכר הסופרים כרכיב לגיטימי והכרחי בחיי הספרות, ספק אם יותר מקומץ סופרים יכלו להתפרנס מתמלוגי יצירתם, כאז כן עתה. עדות נוקבת לכך יש ברשימתו של ברדיצ'בסקי "שכר סופרים", שבה הוא מתנה מתוך ניסיונו האישי הקשה את "תוגת הסופר העברי, אשר ישימו בסד רגלו, מעמדו, מלחמת החיים שלו, לא הקשה כי אם הבזויה, וחוסר הכבוד מצד נותני לחמו" (מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, בספר, קראקא 1907, עמ' 11-13 [וכן בתוך כתבים, כרך ח, הקיבוץ המאוחד, תל־אביב 2008, עמ' 220-221]), וראו גם שמואל ליב ציטרון, "שכר־סופרים בספרות ובעתונות העברית (מונוגרפיה)", העולם, 24.9.1920, עמ' 13-15; 1.10.1920, עמ' 10-11; 15.10.1920, עמ' 13-14. ציטרון מתאר את המעבר שהתחולל במחצית השנייה של המאה התשע עשרה משיטות הפצה "מסורתיות" או "טרומ־מודרניות" למערכת מו"לית מסודרת, עומד על תפקידו החשוב של בן־אביגדור בתהליך זה ומסכם בסיפוק שיש בו אף מעט אידיאליזציה: "מחברים מוציאים את ספריהם על חשבונם ועוסקים בעצמם בהפצתם, הוא עתה בזמננו הזיון בלתי נפרץ. כן נעלם לגמרי מן הספרות הטפוס של אותו המחבר הקבצן המחזיר עם ספריו על 'פתחי נדיבים'. שוק הספרים העברי נעשה צורך של חיים והעבודה הספרותית – לפרופסיה משמשת מקור מחיה" (שם, עמ' 14).

27. על ראשיתה של המו"לות העברית לילדים בשנות התשעים ראו אוריאל אופק, "תושיה לילדי ישראל": תקופת אודסה וורשה", ספרות הילדים העברית: ההתחלה, המכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב תשל"ט, עמ' 226-280.

28. ישראל ברטל, "מורשת ומרד: הספרות העברית באימפריה הרוסית", בתוך איליה לוריא (עורך), תולדות יהודי רוסיה, כרך ב: מחלוקות פולין עד נפילת הקיסרות הרוסית 1772-1917, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ב, עמ' 312.

שער הכרך התשיעי של "ביבליותקה עברית", סדרת המגויים מיסודו של בן-אביגדור, ובו "אותיות פורחות" מאת דוד פרישמן ו"באין מטרה" מאת ישעיהו ברשדסקי, 1899.

יעלה בידי להסב את לבות הקוראים אל שאלות הכלכלה בכלל ולהראות את ערכן הגדול בחיים ובהבנת החיים וחוקי השתלמותם.²⁹ אף על פי שהציג בספרו את עיקרי משנתם הכלכלית של מרקס וממשיכיו התנגד הורוויץ לתפיסת היסוד שלהם כי רק הגורמים החומריים עומדים בבסיס הקיום החברתי ונטה אחר הגותו הרוויזיוניסטית של אדוארד ברנשטיין, המקצה מקום נכבד לגורמים אסתטיים ומוסריים בעיצובם של חיי החברה.

29. ח"ד הורוויץ, הממון: פרק בכלכלה הצבורית, הוצאת תושיה, ביבליותקה עברית, קא-קג, ורשה תר"ס, עמ' 6.

מן החוץ אל הפנים

מתברר שחידרתם של עקרונות מחשבה כלכליים אל מרחב הספרות העברית באותה העת לא הצטמצמה למישור הטכני החיצוני של הפקה, שיווק, מכירה ותגמול. מדובר בתהליך עמוק, רב-ממדים ורב-רבדים. ההתעניינות במנגנונים הכלכליים המעצבים את החברה וקובעים את גורלו של היחיד חלחלה מן החוץ אל הפנים ונעשתה באותן שנים לסימן היכר ולמרכיב-תוכן ביצירות הספרות עצמן. ניתן לומר שהאקלים הרוחני והנסיבות ההיסטוריות, החברתיות והכלכליות שהולידו את עולם המו"לות העברי המודרני ניכרים באותה המידה בנושאים ובבעיות שהעסיקו סופרים רבים בתקופה זו וברגישויות שכיוונו את כתיבתם.

כדי לעמוד על החידוש שהסתמן בתחום זה בספרות העברית בשנות התשעים של המאה התשע עשרה יש להעיר על מקומו של הנושא הכלכלי בספרות שקדמה לה, כלומר הספרות המשכילית המאוחרת, ילידת שנות השישים, השבעים והשמונים של המאה. אף על פי שתנועת ההשכלה דגלה מראשיתה בשילובם הכלכלי של היהודים כאזרחים פרודוקטיביים שווי זכויות בארצות מושבם ("אל אוצר המדינה הֵבֵא חֵילְךָ / ובנכסיה קח חלק וְזָכַר", כתב יהודה ליב גורדון ו"ל"ג] בשירו המניפסטי "הקיצה עמי"),³⁰ הרי בפועל מיקדו סופריה את עיקר התעניינותם בנושאים אקטואליים אחרים. עלילות הסיפורים, הרומנים והפואמות שחיברו נרקמות סביב סוגיות כגון מאבקם של משכילים בכני קהילתם ובמנהיגיה על תיקון ההלכה והתאמתה לצורכי החיים, עימותים בין משכילים לבין נציגי החסידות מזה והמתנגדות מזה, הוקעת ההשכלה המדומה או ההתבוללות חסרת המעצורים, קריאה לאסתטיזציה ולסניטציה של מרחב החיים היהודי, הוקעת פגמיו של החינוך היהודי ב"חרר" וקריאה למודרניזציה שלו, בחינה ביקורתית של מבנה המשפחה היהודית המסורתית וחלוקת התפקידים בתוכה, ניסיונות לפשר בין הקדמה למסורת הדורות ובין ההשכלה ללאומיות, ועוד כיוצא באלה.³¹ במידה שההיבטים הכלכליים של הקיום היהודי נזכרים בכתיבתם של סופרים בולטים כשלום יעקב אברמוביץ, פרץ סמולנסקי, ראובן אשר ברודס, מרדכי דוד ברנדשטטר, משה ליב ליליינבלום או יל"ג, הם אינם מוצגים כתכלית לעצמם אלא כעזר וכלוואי להמחשת סוגיות עיוניות נכבדות יותר בעיני הסופר המשכיל. כך, שליטתם הכלכלית של צדיקים חסידיים בצאן מרעיתם משמשת בספרות זו ראיה לשחיתותם המוסרית ומכשיר לניגוחם, ולא נושא הראוי לעיון בפני עצמו,³² ומאבקים כלכליים בתוך העיירה, כגון עימותים בענייני כשרות וטֶרְפֵּה בין חוכרי מכס הבשר לבין רבנים מחמירים בפסיקתם, מוצגים לא מצד הנזק הממשי שהם גורמים אלא כאילוסטרציה למאבק המשכילי נגד שלטון ההלכה ונושאי כליה בקהילות ישראל.³³ מכאן האופי האליטיסטי

30. יהודה ליב גורדון, "הקיצה עמי", הכרמל, ג' באייר תרכ"ו [וכן בתוך כתבי יהודה ליב גורדון: שירה, דביר, תל-אביב תש"י, עמ' יז].

31. וראו דן מירון, "ספרות ההשכלה בעברית", בתוך ירמיהו יובל (עורך), זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני, כרך ג, ספריית פוזן לתרבות יהודית, כתר, ירושלים 2007, עמ' 25-41.

32. נושא ותיק זה, שזכה לייצוג כבר בסאטירה משכילית מוקדמת כ"חסידות וחכמה" של יצחק ארטור (1836), בא למלוא מימושו בנובלה "אחרית שמחה תוגה" של יל"ג (1873).

33. כך הדבר למשל ברומן הדת והחיים של ברודס (1876-1877) ובסיפור "כף רגל עגל" של יל"ג (1882).

של ספרות ההשכלה, המצטיירת כהתכתבות עיונית גבוהה בין כותבים וקוראים אינטלקטואלים או כעין קונסיליום מתמשך של רופאים מביני דבר הסבורים שאור הדעת שבידם הוא המזור לתחלואיה של החברה היהודית.³⁴ גישה זו אפיינה גם את נגיעותיה של ספרות זו במוטיבים סוציאליסטיים: היא עסקה בהם בעיקר מן הצד האידיאי העקרוני ולא נפנתה לבחינה ממשית של מרקם החיים הכלכלי של יהודי מזרח אירופה.

לכאורה, מגמה זו נמשכה בספרות העברית של שנות התשעים של המאה התשע עשרה, אף כי הסוגיות שעמדו על הפרק שינו את פניהן. אמנם המתח בין מסורת למודרניות ולחילון הוסיף לשמש נושא מרכזי בפרוזה ובשירה, אולם נעלמו מהן דמויותיהם של המשכילים הנחושים הנאבקים על תיקון ההלכה ומטיפים למודרניזציה של החברה היהודית. במקומן הופיעו דמויות של צעירים קרועי נפש שאמונתם הדתית אבדה להם והם רדופים תחושות אשם עמוקות ומתלבטים בין העבותות הנפשיים הקושרים אותם אל עולם אבותיהם לבין מרחבי הדעת והחופש שמחוץ לתחום המושב היהודי. דוגמאות בולטות לכך הבשילו לקראת סיומו של אותו עשור, למשל בסיפור "מעבר לנהר" של מ"י ברדיצ'בסקי, בנובלה "לאן" של מ"ז פיארברג ובפואמה "המתמיד" של ח"ג ביאליק, שנוצרו כמעט בעת ובעונה אחת בשנים 1898-1899. במקום החתירה המשכילית להשתלבות בחברה הרוסית גבר והלך בסיפורת ובשירה העברית קולה של הלאומיות היהודית המתחדשת, אם בצורה של שירי כיסופים מפורשים לציון, כגון בשירים "אל הציפור" (1892) או "הרהורי לילה" (1895) של ביאליק; אם בחיבורים אוטופיים כגון "מסע לארץ ישראל בשנת ת"ת" (1892) של א"ל לוינסקי; אם בהפצעת דמותו המדומינת של העברי החדש היורש את מקומו של היהודי הישן, כגון בשירים "אני מאמין" (1894) או "לנוכח פסל אפולו" (1899) של שאול טשרניחובסקי; ואם בהתלבטויות בסוגיות החינוך העברי והחייאת הלשון העברית כלשון מדוברת, כגון ברומן באין מטרה (1899) של ישעיהו ברשדסקי. צורה אחרת של מבע לאומי מצאה ביטוי בספרות הניאורומנטית שצמחה אף היא באותו עשור ועמדה בסימן ההתרפקות על ההווי העממי היהודי הישן, כגון בסיפורי "חסידות" ו"מפי העם" של י"ל פרץ ובסיפורי הניאורומנטליים של יהודה שטיינברג.

אולם בצדה של המגמה האליטיסטית-אינטלקטואלית, המאפיינת חלקים חשובים של הספרות העברית עד היום הזה, הפציע בראשית שנות התשעים מעין זרם תחתי של ספרות המתמקדת במצוקות היום־יום הפרקטיות, הנמוכות, של יהודים בני מעמדות חברתיים שונים, הנתונים בראש ובראשונה במאבקים אכזריים על הישרדות כלכלית ב"שוק החיים".³⁵ במקום העימותים בין משכילים לרבנים או בין צעירים מרדנים לאבותיהם הסמכותיים, ובצד העיסוק בשאלות הלאומיות והתרבות, הופיע בספרות ייצוג של מאבקים על פת־לחם, פשוטו כמשמעו. העימותים המוצגים בספרות זו מתנהלים בקרב יהודים עניים, או בינם לבין מעבידים יהודים קשוחים, או בינם לבין נציגי השלטון הרוסי ונגישותיהם, או בין הבורגני היהודי אטום הלב לבין בניו האידיאליסטים, המנסים להחזיר בו ערכי מוסר וצדק. שפע של דמויות וטיפוסים

34. וראו דן מירון, "הרופא המדומה (במקום הקדמה)", הרופא המדומה: עיונים בסיפורת היהודית הקלאסית, הקיבוץ המאוחד, תל־אביב 1995, עמ' 9-20.

35. "משוק החיים" היא כותרתו של קובץ סיפורים מאת שמואל ליב ציטרון שנעשתה כינוי כללי למציאות החברתית-הכלכלית של חיי היהודים בשנות התשעים ולסיפורת הריאליסטית שבקעה מתוכה; וראו שמואל ליב ציטרון, משוק החיים, ורשה 1887.

חדשים עלה על כימת הספרות: רוכלים ותגרנים, חנוונים וזכנים, פועלים ובעלי מלאכה, סרסורי בורסה ומלווים בריבית, תעשיינים וסוחרים, קבצנים ופושעים, מהגרים ונוודים. שאלות של בעלות, רכוש, ירושה והורשה, התעשרות והתרוששות, קשיי החיים בעיר הגדולה, מאבק על פרנסה וחיפוש קורת גג – כל אלה וכיוצא בהן מילאו את הסיפורת בעשור הזה, יחד עם נימות מוסות-למחצה של מחשבה ועיון בשאלות של צדק חברתי וסוציאליזם להלכה ולמעשה ברחוב היהודים ומחוצה לו. ברקע הדברים הדהד השיח שהתנהל בנושאים אלה בחברה הרוסית ופרץ בעוצמה אל פני השטח במהפכת 1905.

בדרך כלל נוהגים לייחס את ההתפתחות הזאת לשני ערוצים בסיפורת של שנות התשעים. ערוץ אחד הוא יצירתו של ש"י אברמוביץ, מאז שחזר לכתובת פרוזה עברית בשלהי שנות השמונים. בסיפוריו הקצרים – "בסתר רעם" (1886-1887), "שם יופת בעגלה" (1890), "לא נחת ביעקב" (1892), "בימי הרעש" (1894), "בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה" (1894-1895), "הנשרפים" (1896) – ועוד יותר מכך בעיבודי הרומנים שלו מידיש לעברית, תיאור יהודים הנלחצים ונמחצים מחמת נסיבות הזמן, המדלדלות את פרנסתם ומטלטלות אותם ממקומם, ומפתחים שלל שיטות ותחבולות להישרדות כלכלית בעולם קשוח ועוין. דוגמה בולטת היא הפתיחה רבת-הרושם של הרומן בעמק הבכא, שהוצבה בראש הגיליון הראשון של הירחון הַשְׁלֵחַ, שראה אור באוקטובר 1896, ועיקרה תיאור ביקורתי של הדינמיקה הכלכלית ההרסנית המניעה את יהודי קבציאל: "בקבציאל גופא אין שום פרנסה לפנייהם אלא זו, שמחזרים על הפתחים זה לזה ומתפרנסים זה מזה ומסיגים זה גבולו של זה". "האדם הכלכלי", כינה גרשון שקד את היהודי המנדלאי הטיפוסי, "דמות אנוכית הנלחמת מלחמה נואשת ואכזרית למען פרנסתה [...]. עצמאותן המפלצתית של התכונות הכלכליות היא מקור עיקרי של התפיסה הגרוטסקית של 'האדם הכלכלי'".³⁶ אחד המושפעים המובהקים מן הממד הזה ביצירת אברמוביץ היה חיים נחמן ביאליק בכתביתו בפרוזה. בכור סיפוריו הנדפסים, "אריה בעל גוף" (1899), מתקיים – לפחות בממד הנגלה שלו – במישור החברתי-כלכלי. הפרישה הרחבה של הפנורמה האנושית בסיפור, על מגוון הקבוצות והמעמדות, ההווי והפרנסות, המתחים החברתיים והדינמיקה הכלכלית, עורדה מבקרים אחדים לראות את זירת ההתרחשות, פרבר העצים, בראש ובראשונה כזירת מאבק בין "עולים" ל"יורדים", כלומר בין עשירים חדשים מסוגם של אריה וכניו לבין מעווי היחסנות הישנה, המנסה לשווא לשמר את מעמדה המסורתי.³⁷

הערוץ השני של התפתחות זו הוא סיפורת "המהלך החדש", כפי שהיא באה לידי ביטוי במיזם מיסודו של בן-אביגדור, "ספרי אגורה". כבר בסיפור הראשון בסדרה זו, "לאה מוכרת הדגים" (1891), שנכתב בידי בן-אביגדור עצמו, נבנתה זירת התרחשות העומדת כולה בסימנם של מתחים ותהליכים כלכליים. עיקר הסיפור מתרחש במשך שעות אחדות בשוק של וילנה (המוסוית באופן קלוש, מטעמי צנזורה, כעיר איוושהי ברומניה),³⁸ והוא פורש תמונה מפורטת

36. גרשון שקד, "האדם הכלכלי", בין שחוק לדמע: עיונים ביצירתו של מנדלי מוכר ספרים, הוצאת אגודת הסופרים ליד מסדה, גבעתיים ורמת-גן 1965, עמ' 16-17.

37. ראו דב וינריב, "הרקע והתוכן הכלכליים-סוציאליים ביצירתו של ביאליק", כנסת, ד, תרצ"ט, עמ' 95-107.

38. הסיפור נכלל בספר שכתרתו "מרחוב היהודים: תמונות ציורים וסיפורים מ'רחוב היהודים' בעיר N בארץ רומיניא", ומשפט הפתיחה שלו ממקם אותו ב"רחוב האשכנזים, בעיר N, בארץ

של הווי השוק, בעיקר באמצעות מסירת דיבורן הגס והשוטף של התגרניות היהודיות, המתחרות זו בזו על פיתוי קונים לרכוש ממרכולתן הדלה וכד בכד הן נתונות להתנכלויות בלתי פוסקות של שוטרים ופקידים מושחתים התובעים את חלקם בכספי הפדיון. הסיפור כולו מצייר תמונה של ג'ונגל כלכלי שבני אדם נאבקים בו עד כלות כוחם על השגת הפרוטות הנחוצות למחייתם, ומוזכרים בו שוב ושוב סכומי כסף זעירים העוברים מיד ליד. גיבורת הסיפור, לאה, היא קורבן של נסיבות כלכליות אכזריות. כבת עשירים יחסנית היא גדלה בהוויה של שפע ופינוק, אך כאשר נכשל אביה במסחרו וירד מנכסיו כלתה הרעה גם אליה. שנים אחדות התפרנסה מטיפול במשק החלב של בעל אחוזה נוצרי, אולם כאשר עברה האחוזה לידי יורשיו האנטישמים בוטל הסכם החכירה שלה והיא ירדה מדחי אל דחי. סופה שנעשתה בגיל ארבעים למוכרת דגים קשת יום ברחוב היהודים, מפרנסת יחידה של ילדיה ושל בעלה החולה.

הסיפור נטוע במרחב הקיום הנמוך של פשוטי העם והוא משופע בתיאורים שתכליתם להמחיש את ההוויה הפיזית של קיומם. בתוך כך הוא נוקט שלל תחבולות כדי לחולל את הבלתי אפשרי: להמציא יש מאין שפת שוק עברית רצופה דיבור המוני וקללות של תגרנים, הרבה לפני ששפה ממשית כזו נראתה באופק. המאמץ הלשוני היה חלק מחתירתו של בן-אביגדור להעמיד היצג ריאליסטי מלא ומשכנע של הוויית חיים המתנהלת כולה בסימן המאבק להישרדות כלכלית. תכונות אלו אכן עוררו את חמתם של מבקרים שמרנים שלא הסכימו עם ירידתה של הספרות העברית אל השוק, פשוטו כמשמעו, ושפטו אותה לחומרה בהשוואה למופתים הנשגבים של ספרות ההשכלה בשיאה. "לא 'אהבת ציון', לא 'עית צבוע', לא 'התועה בדרכי החיים' הוא דורש מאתנו", התקצף הסופר אברהם זינגר, "כי אם שוטרים נוקמים ונוטרים, רגזנים, חטפנים ורעבתנים, ונשים מוכרות דגים ומשתגעות פתאום; הוא שואל ממנו כי נריח ריח באזנינו ונשמע שמועה בחוטמינו, ורק בסיפורים כאלו נוכל לברוא לנו פובליקום גדול לספרותנו".³⁹

בן-אביגדור לא נרתע מביקורת זו ודומותיה והוסיף לפרסם בהתמדה את ספרונו. בהדרגה התגבשה סביבו קבוצת סופרים, ובהם יצחק גודיא, י"ל אבן-ספיר, נתן נטע סמואלי, זלמן פרידקין, עזריאל נתן פרנק, ישראל חיים טביוב, ראובן בריינין, עזרא גולדין, דוד ישעיהו זילברבוש, אפרים דב ליפשיץ ומשה אלעזר אייזנשטדט, ואלה נענו ברובם לעקרונות המניפסט שלו. יחד יצרו קורפוס ספרותי העומד בעיקרו בסימן הצלילה אל שוק החיים וחשיפת ההוויה הכלכלית שיהודים פשוטי עם סובבים בה ומנסים לקיים את עצמם בקשיים מרובים. על כך עמד בדייקנות יוסף אבן, שציין כי "המוטיב הסוציאלי תופס מקום נכבד ומרכזי בציורים ובשרטוטים אלה. הווייתם של ההמונים היהודים רבת מצוקה הייתה. העוני והרחקות שלטו בבתים רבים, והחיפוש המענה ולעיתים חסר-התכלית אחר פרנסה העסיק ובזבז את מיטב

רומניא". אולם גוף הסיפור מכיל סימני היכר וילנאיים ברורים כגון "בית המדרש של הגאון". בן-אביגדור סיפר ביומנו כי ההצעה למקם את הסיפור ברומניה, כביכול, באה מן הצנזור הממשלתי עצמו, הלוא הוא הסופר אברהם שלום פרידברג: "בדבר הסיפור 'מרחוב היהודים' אמר, כי ישתדל להעבירו תחת שבט הצנזורה בשלום, אם אשתמש בשמות רומיניה ובוקרשט תחת רוסייה ועיר וילנה" (בן-אביגדור, "מספר זכרונות: ליקוטים", הצפירה, 26.7.1917, עמ' 10; תרשומת מיום א' בסיוון תרנ"א).

39. אברהם זינגר, "על דעת הבריות", הצפירה, 9.11.1891, עמ' 955.

כוחות האנוש. כל אלה באים לידי ביטוי מודגש מאוד בחלק ניכר של סיפורי התקופה".⁴⁰ הספרונים התחבבו על הקוראים בשל תוכנם העממי ועלילותיהם הדרמטיות מושכות הלב. הם זכו לתפוצה רחבה ואף קיבלו בפי קוראיהם את כינוי החיבה: "די בן־אביגדור־לאך".⁴¹

חיילים אלמונים

התופעה כשלעצמה חרגה מגבולות מפעלו של בן־אביגדור והאידיאולוגיה המנוסחת שלו ואף מגבולות פרסומיהן של הוצאות הספרים שייסד. מבט רחב יותר על השדה כולו מגלה עשרות מחברים שפעלו בשנות השמונים של המאה התשע עשרה ובעיקר בשנות התשעים ברוח הריאליזם החברתי־כלכלי, מהם שפרסמו ספרים וספרונים ומהם שיצירותיהם משוקעות בעיתונים ובכתבי העת של התקופה. רובם לא זכו אפילו לאזכור שמם בספרות הביקורת והמחקר, ויש מהם שמקומם נפקד גם מן הלקסיקונים הספרותיים. זהו צבא "פרולטר־הרוח", כפי שכינה אותם בלגלוג דוד פרישמן בשעתו,⁴² שפעלו כמו בהסתר בצדם של ראשי המדברים בספרות התקופה ועד מהרה צללו בתהום הנשייה. הנה שישה מהם, המייצגים רבים אחרים. שמואל נחום כהנובסקי (1856-1926) השתקע בוורשה בשנות השמונים של המאה התשע עשרה והתפרנס מניהול בית ספר פרטי שהיה בבעלותו.⁴³ ב־1886 פרסם ספר ראשון, מבית ומחוץ, אולם התנופה הגדולה של כתיבתו חלה לאחר השקת "ספרי אגורה" של בן־אביגדור. בהשראתו המיידית של מיזם זה ייסד כהנובסקי מעין מפעל מקביל, "ספרי שעשועים" שמו, ויחד אותו לפרסום סדרה של כחמישה עשר ספרים וספרונים מפרי עטו המגוללים פרשיות מהווי החיים של יהודי פולין ורוסיה, ובהם המלשין: מעשה נורא (1892), שגעונות (1892), מטריפולין, או שבי פשע ביעקב (1892), אלה עשיריך ישראל (1893), משפחה עבריה (1893), ודוי: או לצדקה והנה צעקה (1893), יום טוב (1893), שדים, או פחד לא היה פחד (1893). מלבד זאת פרסם כהנובסקי ספרי לימוד ללשון העברית ולסגנונה במסגרת פעילותו הפדגוגית.

40. אבן, "מבוא", לעיל הערה 24, עמ' 18-19.
41. יוסף חיים ברנר, "משדה הספרות (כתבי א.ז. רבינוביץ, ב)", כתבים, כרך ד: פובליציסטיקה; ביקורת, הקיבוץ המאוחד וספרית פועלים, תל־אביב תשמ"ה, עמ' 1306. על התפוצה הרחבה של ספרונים אלה העיד למשל א"ל לוינסקי באחת מכתבותיו המבוססות על מסעו בספינה על פני הדיניפר. לפי דבריו, בעוד זקני הנוסעים מעיינים בספרי מוסר, גמרא וחסידות, הצעירים שבהם שקועים בספרות העברית היפה בת הזמן, "ובעת האחרונה 'ספרי אגורה', המסוגלים מאד לדרך". ממדיהם הקטנים של הספרים, ציין לוינסקי, מאפשרים לטלטלם בקלות ולתחוב אותם בנוחות אל כיס הבגד, "ולו הביאה ספרות האגורה רק התועלת היא, דיה לחבבה על העם, וכנראה חביבה היא על העם עד מאד, כי אם נפגוש את הספרים האלה גם באניות הקיטור, במורד הדיניפר בפלך טבריא, אות הוא כי חזיונם נפרץ מאד מאד" (א"ל לוינסקי, "מעל מכסה האניה", המליץ, 22.5.1894, עמ' 3).
42. דוד פרישמן (חתום: אפרתי), "ארוכות וקצרות (מן הרשימות שבספר זכרונות)", הדור, ב: 18, 1904, עמ' 27-30.
43. ראו ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך ב, ספרית פועלים, מרחביה תשכ"ז, עמ' 138-139.

בשלהי שנת 1896 פרסם כהנובסקי בעיתון הצפירה, בהמשכים רבים, סיפור בשם "בית מקוה הסוחרים"⁴⁴ ובחלוף עשור הדפיס אותו בגרסה מורחבת ומתוקנת כספר בשם הממון והעבודה.⁴⁵ "בית מקוה הסוחרים" הוא בורסת המניות הוורשאית שבה וסביבה מתרחש סיפור המעשה. גיבור הסיפור, יחיאל יחזקאל דוידוביץ, הוא יהודי עשיר, תושב עיירה קטנה שצבר הון רב מעסקי הלואה בריבית. כאשר מאס בהצקותיהם התכופות של מבקשי נדבות ותמיכות למיניהם החליט להעתיק את מגוריו לוורשה, שם הוא מקווה לזכות באנונימיות מבורכת. בחיפוש אחר אפיקי השקעה הוא נופל ברשתם של שני נוכלים יהודים, סרסורי בורסה המפתים אותו להשקיע עוד ועוד מכספו במניות של מפעלי תעשייה למיניהם וגובים עמלות נכבדות. הם מנווטים אותו בעורמה לרווחים מהירים וקלים המגבירים את תאבונו ומשבשים את זהירותו עד שהוא מתמכר לסחר המניות בתאוה מטורפת של מהמר, וכצפוי, מפסיד לבסוף כמעט את כל הונו כאשר הבורסה נופלת. כל אותה העת מנסים אשתו וילדיו להטות אותו מנתיב ההתרסקות. הם מבקרים בחריפות את מסלול חייו העומד בסימן התאוה לצבירת ממון בדרכים מפוקפקות, ואפילו מטילים עליו חרם בביתו, אך לשווא. רק כאשר הוא יוצא נקי מכל נכסיו, ואף נופל למשכב מחמת הדיכאון, נפתח לו פתח לתיקון חייו. הוא משקיע את שארית כספו במתפרה שפתחו בתו וחתנו, ובפעם הראשונה בחייו הוא פונה לעבודה יצרנית המביאה לו בסופו של דבר גם שגשוג כלכלי. כחלק מתהליך ההכרעה הוא מלווה בנחת רוח את פעילותם של בתו וחתנו להפצת הרעיון הציוני, לטיפוח ההשכלה העברית ואף לקידום הדיבור העברי. בסיומו של הסיפור הוא נפגש כעבור שנים עם אותם שני סרסורים נוכלים, שירדו בינתיים מדחי אל דחי, ומציג לפנייהם בסיפוק ובלי טינה את אורח חייו החדש, הבריא והמתוקן.

הסיפור מתנהל כולו בספרה הכלכלית ומגמתו להמחיש את יתרונה המוסרי והמעשי של העבודה היצרנית, המפרנסת את בעליה, על פני עסקי כספים מסוכנים. מיטבו של הסיפור מצוי בתיאור הסאטירי הדינמי של מהומת הבורסה וטיפוסיה ובעיצובו של מנגנון ההונאה הנטווה בעורמה סבלנית. מתווה העלילה מזכיר את הרומן סזאר בירוטו לבלזאק – סיפורו של סוחר תם וטוב לב המתפתה למזימותיו של נוכל ומפסיד את כל רכושו בעסקי מקרקעין מפוקפקים, ואף הוא רואה את האור וחוזר לדרך הישר בסיועם האהב של בתו וחתנו העמלנים והיצרנים.⁴⁶ עם זאת, אפשר שכהנובסקי הושפע ממקור קרוב יותר – סיפורי עלילותיו של מנחם מנדל, גיבורו האלמותי של שלום עליכם, שהחלו להתפרסם בעיתונות הספרותית בידיש ב־1892 ובמרכזם ניסיונותיו הכושלים של מנחם מנדל לצבור ממון מסחר מניות בבורסת של אודסה ויהופיץ.⁴⁷

44. הסיפור נדפס בעיתון הצפירה בארבעה עשר המשכים, מגיליון 246 של אותה שנה (22.11.1896) עד גיליון 272 (22.12.1896).

45. שמואל נחום כהנובסקי, הממון והעבודה, ורשה 1907, עמודים.

46. אונורה דה בלזאק, סזאר בירוטו (1837), מצרפתית: יהושע קנז, הספריה לעם, עם עובד, תל־אביב 2010.

47. כאשר הופיע ב־1892 המחזור הראשון של מכתבי מנחם מנדל לשיינה שיינדל אשתו ליוותה אותו כותרת משנה: "רומן מן הבורסה הקטנה של אודסה", וראו דן מירון, שלום עליכם: מסות משולבות, הוצאת אגודת הסופרים העבריים ליד מסדה, רמת־גן 1970, עמ' 79.

יצירה נוספת בת אותו עשור הממוקמת במרחב הכלכלי-המסחרי של ורשה היא הרומן בן שלושת החלקים שמעון עציוני (1899) מאת יחיאל יוסף לבונטין (1861-1936), שאימץ את הכינוי הספרותי "חושי הארכי".⁴⁸ לבונטין היה מהנדס רכבות ואיש כספים שהחל להשתתף בעיתונות העברית ב־1891. תחילה הוא נודע בסיפורו הארוך "ימי המעשה", שנדפס בהמשכים בירחון הַשְּׁלַח ב־1897. הסיפור מעוגן בחיי המסחר והמעשה של הבורגנות היהודית-רוסית בימי ראשיתה של תנועת "חיבת ציון". שמעון עציוני, הרומן הראשון שפרסם, הוא סיפור עלייתו של צעיר שאפתן, אידיאליסט־מהפכן לשעבר, במעלותיו של עולם המסחר, מתוך מטרה מוצהרת לבסס את עצמו כבעל הון ורכוש. תחילה הוא נקלט כעוזר וכרואה חשבון בבית מסחר גדול, ואט־אט הוא טווה תכנית להשתלט על בית העסק ולסלק את בעליו. עם הזמן הוא נעשה לקפיטליסט מרושע ומניפולטיבי ומביט בתימהון על בני משפחתו, ובהם אשתו, המאמינים בכוחם של העמל והיושר להעלות את האדם למדרגה רוחנית נעלה. בתוך כך הוא מתאהב בצעירה יפהפייה ומודרנית בת עשירים וזונח למענה את אשתו הנאמנה שתמכה בו בשנות עוניו. את הגט הוא משיג בתחבולות שונות, ולא זו בלבד שהחברה הבורגנית של ורשה אינה מוקיעה אותו על מידותיו ומעשיו, היא אף צופה בהערכה באדם שהעז והצליח לקדם את עצמו כלכלית וחברתית תוך התנערות משיקולי מוסר. סיומו של הרומן מציג את "הרעים", עציוני ואשתו החדשה, חוגגים את ניצחונם ומתענגים על חיי שפע, וכנגדם את "הטובים", אשתו־לשעבר ומקורביה, המוצאים סיפוק בטהרת נפשם, בדבקותם במסורת היהודית, באהבתם ההדדית ובהכרת יתרונם המוסרי. היצירה כולה טבולה בתיאוריות חברתיות הנוגעות למעמד הפועלים, לכלכלה ולקפיטליזם תעשייתי, וניכרת בה אהדה לרעיונות הסוציאליזם בנוסח הבונר. הלאומיות היהודית בגרסתה הציונית נזכרת רק בחטף ונדחית בהסתייגות, אף על פי שהספר נכתב בעיצומם של ימי ההתלהבות מהופעתו של הרצל ומן הקונגרסים הציוניים הראשונים.⁴⁹ ישראל וייסברם (1839-1916) פעל אף הוא בוורשה, שאליה הגיע בבגרותו מעיר הולדתו גרודנה, ועסק בה במסחר.⁵⁰ מאז שלהי שנות השמונים של המאה התשע עשרה פרסם וייסברם שלושה ספרים המעוגנים בהווי החיים של יהודי רוסיה: בין הזמנים (1888), ח"י אגורות (1888), הגורל והירושה (1892). שני הראשונים נדפסו תחילה בהמשכים רבים בעיתון

48. יחיאל יוסף לבונטין, שמעון עציוני: רומן מראשית תקופת שנות השמונים, א-ג, הוצאת תושיה, ורשה 1899, עמודים. על המחבר ראו אצל דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, כרך א, ספריית ראשונים, תל־אביב תש"ז, עמ' 252; קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, לעיל הערה 43, עמ' 160.

49. לבונטין חי ברוסיה עד לאחר המהפכה הבולשביקית. באותה תקופה פנה לציונות ואף נאסר לזמן קצר בשל פעילותו הציונית. הוא עלה לארץ־ישראל ב־1922, עסק בתחום האשראי הקואופרטיבי ופרסם ספרי לימוד בתחום החקלאות. הרומנים הנוספים שלו הם מבין הערפל (1914) והשבועה (1931).

50. ראו עליו אצל David Patterson, "Israel Weisbrem", *A Phoenix in Fetters: Studies in Nineteenth and Early Twentieth Century Hebrew Fiction*, Rowman & Littlefield, Savage MD, 1988, pp. 102-117. ביוזמת נכדו של וייסברם תורגמו כתביו לאנגלית ונדפסו בכרך אחד עם מבוא אינפורמטיבי על תולדות חייו, וראו Israel Weissbrem and his Work: Novels and Poems, trans. and introduction by Alan David Crown, Tcherikover Publishers, Tel-Aviv 1983.

הצפירה, ואילו השלישי ראה אור מלכתחילה כספר.⁵¹ הגורל והירושה מורכב משתי עלילות מקבילות הקשורות זו בזו בלקח אחד. בעלילה האחת מסופר על פקיד נוצרי צעיר המאוהב בבת הפקיד הפולני המועסק בנחלותיו של גראף אחד, אולם הוא יודע כי בשל עוניו אין לו סיכוי לשכנע את אביה תאב הממון להסכים לנישואיהם. בעצתו של שרדן יהודי הוא מעמיד פנים כי ירש הון רב ואחווה מדודתו, וכך הוא זוכה בבחירת לבו. בעלילה השנייה מסופר על מורה יהודי המאוהב בבתו של חוכר הפרות בנחלותיו של אותו גראף. המורה נתקל במכשול דומה, ובעצתו של שרדן אחר הוא מזייף כרטיס המעיד כי זכה בהגדלת הפיס ומציג אותו לפני אבי הכלה, והלה ממחרת לתת את הסכמתו לנישואין. בשני המקרים, כאשר האמת מתגלה, כבר מאוחר מכדי להשיב את הגלגל לאחור. הסיפור כולו מתקיים במרחב כלכלי-עסקי עתיר מזימות ונכלים, ורוב גיבוריו – היהודים והלא-יהודים – הם דמויות שליליות, אחוזות תאוות מגונות. מלבד הדמויות הראשיות מהלכים בו המון סוחרים, מלווים בריבית ומתווכים, מהם שוטים ומהם עבריינים. משק דמויות זה עורר פולמוס עז מעל דפי הצפירה: "ל פרץ פרסם ביקורת שלילית ביותר וטען כי שתי העלילות המקבילות נלקחו מעולם האופרטה הצרפתית ודבר אין בינן לבין חיי היהודים במזרח אירופה, ועל כך השיב לו המחבר כי לרגל עסקי המסחר שלו הרבה לשהות בערי השדה ובכפרים ולהתרועע עם יושביהם, וכל הטיפוסים שתיאר בספרו נאמנים גם נאמנים למציאות ואף מבוססים על דמויות אמיתיות."⁵²

ענייני ירושה ותחבולות כספיות מפרנסים גם את סיפורה של שיינה שרה טוטלמאן, הירושה (1897):⁵³ מעשה בצעירה שירשה לכאורה את כל הונו של אביה המאמץ על פי צוואתו. הבן הביולוגי, שהודר מן הירושה, מקבל את הדין ברוח טובה, אך לאחר זמן, כשייסורי האשם גוברים עליה, מודה הצעירה שזייפה את הצוואה בתקוות שווא שאחיה החורג, היורש האמיתי, יתפתה לשאתה לאישה בזכות ההון הרב שנפל בחלקה. היא מחזירה את הרכוש לבעליו, ובעקבות חשיפת מעשה התרמית שלה היא מאבדת גם את ארוסה, הנוטש אותה מחמת המיאוס מהתנהגותה. כדי לכפר על עוונה היא מקדישה את שארית חייה לטיפול בעניים ובחולים ולדאגה ליתומים עזובים.

סיפור אחר הסובב על ציר של ענייני כלכלה וכספים הוא סיפורו של משה ויינברג "שילומת רשע" (1891),⁵⁴ שגיבורו הוא גרונם, בן עניים מן העיר אשרות (אודסה) שהחל את דרכו כרוכל ומתוך תאוותו העזה לצבור הון אין הוא בוחל לא בגנבה, לא בניצול מצוקותיהם

51. ישראל וייסברם, הגורל והירושה: ספור מחיי היהודים והנוצרים בכפרים ובערים הקטנות ברוסיה המערבית, הובא לבית הדפוס ע"י בית מסחר הספרים י.ש. סובאלסקי, ורשה תרנ"ב, 118 עמודים.
52. "ל פרץ", "שיחה בעולם הספרות", הצפירה, 22.6.1892; ישראל וייסברם, "להשיב חורפי דבר", הצפירה, 14.7.1892; "ל פרץ", "רחמי אכזרים", הצפירה, 22.7.1892.
53. שיינה שרה לבית טוטלמאן, הירושה: ספור מעשה שהיה, דפוס האלטער ואייזענשטאדט, ורשה תרנ"ז, 29 עמודים. זהו הפרסום היחיד של המחברת ואין בידינו פרטים נוספים על אודותיה. מדובר כנראה בנערה מתבגרת, שכן בהקדמה הנרגשת שהציבה בראש הספר היא מודה להוריה שגידולה וטיפוחה בכל מאודם והעניקו לה מורים משכילים שלימדוה למשוך בשבט סופר. לפיכך היא מקדישה להם יצירה זו, ביכורי פרי עטה.
54. משה ויינברג, "שילומת רשע", ציורים מחיי עמנו בהעבר ובהווה, דפוס האלמנה והאחים ראם, וילנה 1891, עמ' 5-25. על המחבר, יליד 1853, ראו חיים לייב פוקס, "וויינבערג, משה", לעקסיקאן פון דער נײער יידישער ליטעראַטור, כרך ג, ניו יורק 1960, עמ' 352.

של אחרים ולא בנשיכת נשך. אחרי שהיה לחלפן כספים הוא ממשיך ביתר שאת במעשי הגזל והמרמה ושומו נודע לחרפה בכל העיר. אחד מקורבנותיו הוא גבריאל, איש ישר ונכבד שנוקק להלוואה, וגרונום מוליכהו שולל וגזול את כל הונו ואף מסבך אותו בפלילים עד כדי סכנת מאסר. החלפן מוכן למחול על החוב בתנאי שגבריאל ישיא לו את בתו היפה רוזה, והלה נעתר לו בליט ברירה. בינתיים מתפתה גרונום להתחתן דווקא עם המבשלת הזקנה בבית גבריאל, אחרי ששמע כי שטר ההגרלה שקנתה מכזביאל השדכן זכה בפרס הגדול, שלושים אלף רובל, אולם הוא אינו יודע כי אותה מבשלת מכרה את שטר ההגרלה לרוזה בסכום מועט לפני שנודע לה על זכייתה. גרונום יוצא קירח מכאן ומכאן ומת מצער, ורוזה נישאת לאהובה אלברט. הסיפור כולו הוא מארג של מזימות כספיות נפתלות בעיר הגדולה, ואפשר שאינו אלא תרגום-עיבוד של סיפור מלשון אחרת שהותאם למציאות חייהם של יהודים בעיר המסחר אודסה. מוטיבים דומים מפרנסים את ספרו של אהרן מירסקי חללי המקרים (1894). מירסקי היה פעיל בתחום הספרות העברית בעיקר בשנות התשעים של המאה התשע עשרה ופרסם דברי שירה וסיפורת, בתוכם קובץ הסיפורים חליפות החיים (1894) וספר השירים הזמיר (1901). חלק מתקופה זו ישב בווינה. בספר חללי המקרים שני סיפורים עיקריים: "יונה הסרסור" ו"מרדכי הטוחן".⁵⁵ בהקדמתו הארוכה מתנצל המחבר בפני הקוראים והמבקרים על שבחר לתאר שתי דמויות חסרות ייחוד לכאורה, שאינן קשורות לא בסיפורי אהבים ולא בחזיונות נשגבים, אולם הוא מבטיח כי מדובר בדמויות נאמנות למציאות, תוצרים טיפוסיים של דינמיקה חברתית-כלכלית קשוחה, שכמותן פגש לרוב לרגל עיסוקיו המסחריים בעיר גדולה כפולין שבה קהילה יהודית ניכרת. "יונה הסרסור" הוא דיוקן של איש עסקים יהודי עירוני שאינו בוחל בשום מעשה נוכחות כדי להגדיל את הונו. עיקר הכנסתו בא מהלוואות בריבית, שאותה הוא מעלה במרמה, ומתיווך בעסקאות בין עשירי העיר לבין אנשי עסקים. בנעוריו היה בחור ישיבה שנחשף להשכלה והחזיק באידיאלים נאצלים, אולם עתה הוא אינו מהסס לנצל ואף לרמוס אחרים למען רווח כספי. את אשתו וילדיו זנח כבר לפני עשר שנים בעיר אחרת, ואף על פי שצבר בינתיים הון הוא חי בצמצום רב כדי לחסוך בהוצאות – הכול בשל הפחד לשוב ולהתרושש. הסיפור השני, "מרדכי הטוחן", הוא דיוקן של טוחן יהודי שהיה בעברו חוכר בית מרזח, ומכיוון שעסקיו עולים יפה יוצאים לו מוניטין של עשיר מופלג. כאשר נודע על סלילת מסילת רכבת שתעבור בעיירה מתפתה מרדכי לתומו לשותפות עם פקיד מושחת, והלה מנצל את שמו הטוב של מרדכי כדי לשכנע את בני העיירה להשקיע מכספם במיזם זה. בסופו של דבר המפעל נכשל מחמת גאות הנהר, המציפה את המסילה, ושני השותפים נאסרים ומובאים לדין, אולם מרדכי מצליח לשכנע את השופטים בניקיון כפיו ויוצא זכאי.

מרכזיותו של הנושא הכלכלי ביצירות אלה נובעת, קרוב לוודאי, מניסיון חייהם המגוון של רוב המחברים. דווקא משום שעולם הספרות לא היה מרחב הקיום הבלעדי שלהם, ודווקא משום שהיו מעורבים במגזרים שונים של חיי המעשה, הטמיעו מחברים אלה בכתביהם הרבה ממה שחוו וספגו במעגלי המסחר, המלאכה, המשפט, הרפואה, התעשייה הזעירה, עסקי הכספים, ניהול מוסדות החינוך ועוד כיוצא באלה עיסוקים שאפיינו את הבורגנות והזעיר-בורגנות היהודית באימפריה הרוסית בשלהי המאה התשע עשרה. על כן בולטת אצלם ההתעניינות

55. אהרן מירסקי, חללי המקרים, בשתי תמונות, דפוס מוריץ קנופפלמאכר, וינה 1894, עמודים.

בדמויות של כל ימות השנה הפעילות בתחומים "אזרחיים" שונים ובמרחב החיים הפרטי ואינן אחוזות בהכרח במעגלי ההיסטוריה או באחת הרשתות האידיאולוגיות שחדרו באותה העת לחייהם של יהודי מזרח אירופה. במידה רבה זוהי ספרות הצומחת מתוך החיים בעיר ונותנת ביטוי להתרכזותה הגוברת של אוכלוסייה יהודית רחבה בערי שדה ובערים מרכזיות לקראת סוף אותה מאה.⁵⁶ אין זה מקרה שהעיר ורשה חוזרת ונזכרת בדיננו מזוויות שונות: כמרכז של תעשיית הדפוס העברית, כמקום מושבם של הצפירה, העיתון היומי הדינמי והנפוץ של התקופה, ושל הוצאת "תושיה", וכזירת התרחשותן של יצירות רבות הצומחות מתוך המרקם המסועף של החיים בעיר זו – המטרופולין היהודית האמיתית היחידה במזרח אירופה, שבה התגוררו על סף המאה העשרים יותר ממאתיים אלף יהודים.

לקראת ריאליזם חברתי

סיפורים שכוחים אלה ודומיהם, פרי עטם של עשרות מחברים אלמונים, אינם מצטיינים ברובם באיכות אמנותית משוכללת, ואף על פי כן אין להטיל ספק בתרומתם הסמויה לעיצוב תודעתו של דור הסופרים הבא. צעירים כמו יוסף חיים ברנר ואורי ניסן גנסין, גרשם שופמן וי"ד ברקוביץ, יעקב שטיינברג ודבורה בארון, א"א קבק ושלמה צמח, וכמוהם ש"י עגנון,⁵⁷ שעמדו על דעתם כקוראים בשנות התשעים, ניזונו מקובצי הפרוזה העבריים שהתגלגלו לידיהם והרוו בהם את צימאון הקריאה שלהט בקרבם בילדותם ובשחר נעוריהם. עדות מוחשית מפורשת לכך ניתן למצוא ברשימת הערכה מלבבת שחיבר ברנר ב-1914 לכבודו של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ בן השבעים. זוהי מעין אוטוביוגרפיה תמציתית של ברנר כקורא עברי בן הדור – מן הסתם הקורא הרגיש, הערני והמעורב מכולם. בפה מלא מודה ברנר בהתיישנותה המהירה עד כאב של ספרות ההשכלה כספרות קריאה חיה, וזאת כעשר עד שלושים שנה בלבד אחרי היווצרותה. "נער הייתי [...] נער חובש בית המדרש. שפה אחרת לא ידעתי. ובעברית: 'עית צבוע' של מאפו זר ומזור; 'הירוש' של סמולנסקין משעמם עד לכאב; סיפוריהם של יל"ג, יכנה"ז וכו' – המצאות ב'לשון' לחידודא, שהנפש לא תרווה מהן כלל וכלל".⁵⁸ אם כך, במה סיפק ברנר הנער את תשוקת הקריאה שלו? תחילה בלע, לדבריו, "כבכורה בטרם קיין", את הקונטרסים הקטנים של "ספרי אגורה", וכאשר תמו אלה חיפש ספרים אחרים כדוגמתם ומצא בין השאר את סיפוריו של רבינוביץ. מבלי להפריז בערכם ומבלי להסתיר את מגבלותיהם הוא

56. ראו שאול שטמפפר, "היבטים דמוגרפיים של יהדות האימפריה הרוסית בשלהי המאה התשע-עשרה", בתוך לוריא (עורך), תולדות יהודי רוסיה, לעיל הערה 28, עמ' 197-211. על ההיבטים הספרותיים של תהליך זה ראו עודד מנדה-לוי, לקרוא את העיר: החוויה האורבנית בסיפורת העברית מאמצע המאה ה-19 עד אמצע המאה ה-20, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2010.

57. וראו שמואל ורסס, "שמואל שייך – מספר קדם-עגנוני נשכח", בתוך אבנר הולצמן (עורך), ממרכזים למרכז: ספר נורית גוברין, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשס"ה, עמ' 97-125. במאמר זה מעלה ורסס מתהום הנשייה את הסופר הגליצאי שמואל שייך, שעיקר פעולתו בשנות התשעים של המאה התשע עשרה, ומשער כי הריאליזם החברתי-כלכלי ה"נמוך" של הרומנים שלו בעברית וביידיש היה מן ההשפעות הסמויות על עגנון בראשית דרכו.

58. ברנר, "משדה הספרות (כתבי א.ז. רבינוביץ, ב)", לעיל הערה 41, עמ' 1305.

מודה לסופר על העונג הנפשי שהעניק לו בריאליזם הפשוט של כתיבתו: "הכל היה כל כך קרוב, אמיתי, צלול ומעורר את הרגש [...] המעברים כל כך טבעיים, נכונים; כל הפרטים – הכל נכון וטבעי. כל זה הוא מרחוב־היהודים, מרחובנו, כל זה שלנו, שלנו..."⁵⁹

אכן, במהלך שנות התשעים קנה לו רבינוביץ שם בספרות העברית בסדרת ספרוני סיפורים שהוציא לאור ובהם עיצב בנוסח ריאליסטי סנטימנטלי מתחים כלכליים ומעמדיים בחברה היהודית, מתוך אהדה למצוקותיהם של פשוטי עם סובלים ומקופחים הנופלים קורבן למצוקות כלכליות ולאפליה מעמדית. בזכות סיפורים אלה, כדוגמת "באפס תקווה" (1892), "בצל הכסף" (1894), "חטאת הציבור" (1896), "בת העשיר" (1898) ו"צללי העבר" (1900),⁶⁰ תואר רבינוביץ בכיקורת כחלוץ הסיפורת הסוציאליסטית העברית, ואף הוא עצמו התגאה בזכות ראשונים זו ותלה את רגישותו החברתית בהשפעתה של המחשבה הסוציאליסטית שהתוודע אליה בשנות ישיבתו בפולטאבה. את סיפורו "בצל הכסף" הכתיר בזיכרונו בשם "הציור הסוציאלי הראשון בספרותנו".⁶¹

מתוך אותו ריאליזם פשוט – יש שיאמרו הפרימיטיבי – של בן־אביגדור וחבורתו ושל רבינוביץ וחבריו המריאה הסיפורת העברית בעשור הראשון של המאה העשרים לפסגות של עיצוב ריאליסטי מורכב השזור יחד העמקה פסיכולוגית, אחיזה איתנה בנוף ובמרחב, שכלול הנוסחים הלשוניים והבנה של הרשת החברתית־כלכלית שהדמויות אחוזות בה. לא היה זה, כמובן, ערוץ ההשפעה היחיד שחלחל בתודעתם של הסופרים העברים בני התקופה. הם עצמם העידו על המופתים שהעמידה לפניהם הפרוזה הריאליסטית האירופית, ובעיקר הרוסית, ילידת המחצית השנייה של המאה התשע עשרה, ששילבה בתוכה בטבעיות את הממד הכלכלי כחלק ממרקם החברה המתוארת. מצדדים אחרים השפיעו על סופרים אלה שני האבות הגדולים של סיפורת הדור, ש"י אברמוביץ ומ"י ברדיצ'בסקי, שהעמידו לרשותם כלים תיאוריים ולשוניים לפרישת מרחב חברתי מזה ולהעמקה בתהומות נפש מזה. אולם ברצף התפתחותה של הסיפורת העברית הריאליסטית שמור מקום לאותה חוליית ביניים עלומה בין הפרוזה המשכלית נוסח מאפו, אברמוביץ, ברודס ומסולנסקין לבין הריאליזם המודרניסטי של ראשית המאה העשרים. בלעדי חוליה זו לא יובנו כהלכה מקורות הרגישות החברתית המאפיינת את סיפורי מעמק עכור של י"ח ברנר (1900), המחאה הזועמת המחלחלת בסיפוריה המוקדמים של דבורה בארון כנגד קפיטליסטים יהודים קשוחים הדורסים את עובדיהם, או המנגנונים הכלכליים המעצבים את פני החברה העירית בסיפוריו של י"ד ברקוביץ. הממד הכלכלי שהפציע בסיפורת העברית של שנות התשעים נטמע בסיפורת של הדור הבא וסייע להעפלתה אל שיאי היצירה שהם בסיס התרבות הספרותית שלנו עד היום.

59. שם, עמ' 1306.

60. הסיפורים כונסו בתוך אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, כתבים מקובצים בשלושה כרכים, כרך א: סיפורים, הוצאת ועד היובל, תל־אביב תרצ"ד.

61. רבינוביץ, "זכרונות", לעיל הערה 1, עמ' 367-368.